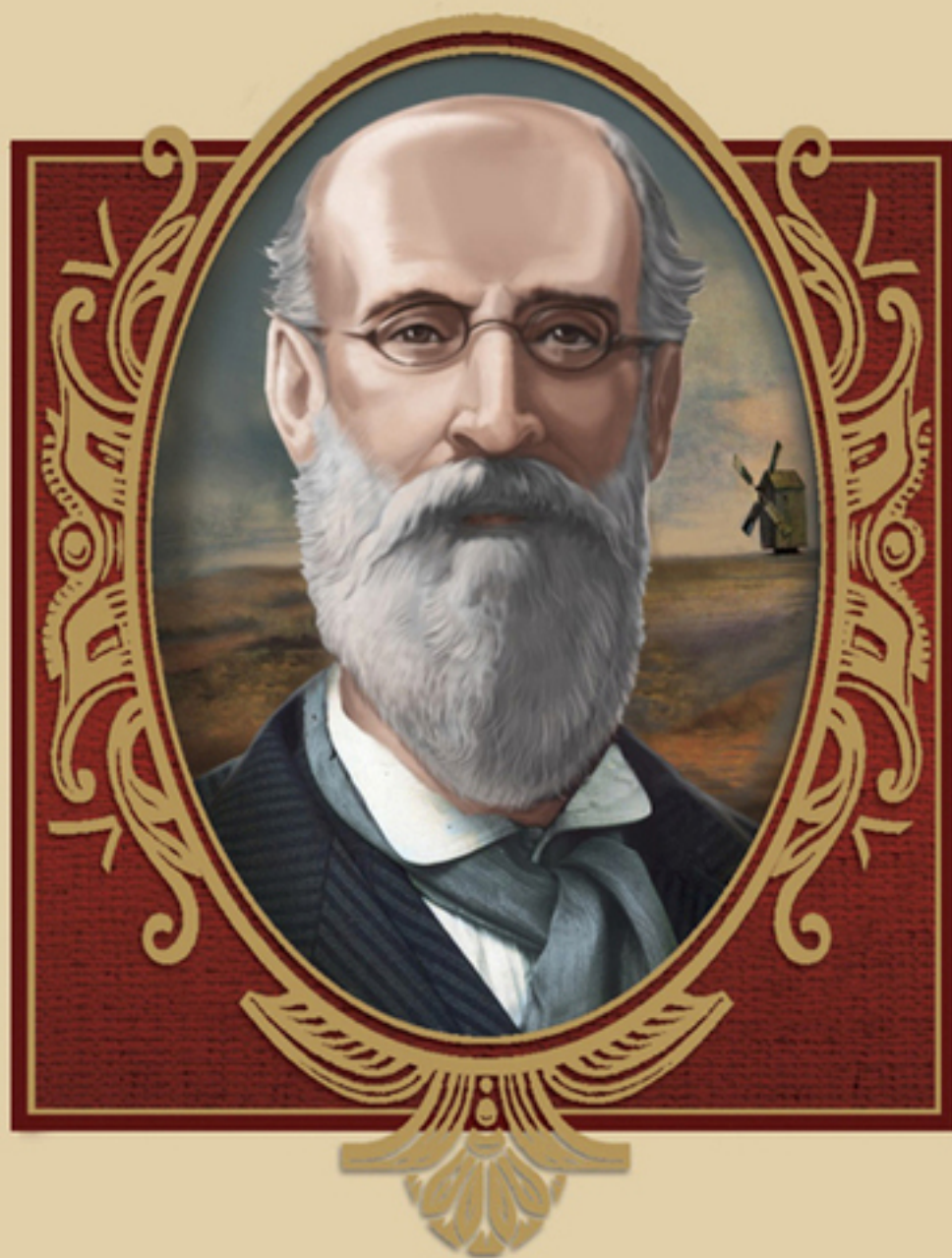

ПАНАС МИРНИЙ

ЗНАМЕНІТІ УКРАЇНЦІ

FOLIO

Знамениті українці

Леонід Ушкалов

Панас Мирний

«Фолио»

2012

Ушкалов Л.

Панас Мирний / Л. Ушкалов — «Фолио», 2012 — (Знамениті українці)

Панас Мирний — псевдонім Панаса Яковича Рудченка, класика вітчизняної літератури, громадського і культурного діяча, видавця, фольклориста. Саме йому судилося стати засновником і одним із найвидатніших представників української психологічної прози. В історію української літератури видатний письменник Панас Мирний (—1920) увійшов як майстер психологічної прози.

Содержание

* * *	5
Конец ознакомительного фрагмента.	16

Леонід Ушкалов Панас Мирний

* * *

Історію української культури другої половини XIX – початку XX ст. несла уявити без Панаса Мирного. Його романи, повісті та оповідання високо цінували вже сучасники. Згадаймо, наприклад, Івана Франка, який у своєму «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» назвав Мирного «найвизначнішим українським повістярем», Михайла Коцюбинського, який у листі до Мирного писав: «Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої», або Михайла Яцкова, у чийй повісті «Танець тіней» твори Мирного зринають серед непроминальних вартостей української духовної традиції від давнини до сьогодні: «В гурті молодих учених почувеш про студії над Вагнерами, палкі одушевлення над Бергсонами, Павльзенами, Віндельбандами, Сорелями і великими чужими світочами, а про символіку кобзарських напівів, містику Сковороди, твори Мирного, космічні псалми Філянського, демонологічний світогляд народу, той п'ятий елемент підсоння й четвертий вимір української душі – се нехай просліджують чужинці і грядуще покоління!..» Не менш високо ставила його й Еліза Ожешко, яка поруч із Болеславом Прусом та Генриком Сенкевичем належала до трійці найвидатніших польських романістів другої половини XIX ст. 8 квітня 1886 р. вона писала Іванові Франкові: «Я бажала б також дуже прочитати продовження повісті “Повія”, початої в “Раді”. Дуже досконала в ній пластика: бачиться і чується там усе на власні очі й вуха. Знамениті маєте таланти».

Тим часом аж до самісінького кінця своєї літературної кар'єри Мирний, як казав Сергій Єфремов, залишався «напівміфічною істотою, не розгаданою й не оціненою до ладу, хоча б навіть у загальних рисах, навіть на ім'я ширшій громаді незнаною». Попри те, що він був одним з найбільш плідних українських письменників своєї доби, написавши 718 оригінальних та перекладних поезій, 9 драм, 69 великих та малих прозових творів, 40 прозових уривків без назв – усього понад тисячу творів, лєвова частка його доробку залишилася в рукописах, і це давало підставу стверджувати, нібито за чотири десятиліття своєї літературної праці він написав не так уже й багато. Та й те, що вдалося надрукувати, було мало приступним. Наприклад, повість «Лихі люди», опублікована Михайлом Драгомановим (без зазначення імені автора) в Женеві 1877 р., та роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який з'явився там-таки 1880 р., на території Російської імперії перебували під заборонаю: в «Алфавитном каталоге изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатанию в России», укладеному Головним управлінням у справах друку Міністерства внутрішніх справ Росії, вони фігурують поруч із творами Герцена, Гоголя, Маркса, Радіщева, Чернишевського, Шевченка та інших. Роман «Хіба ревуть воли...» був заборонений і в Австро-Угорській імперії. Ці твори знали передовсім у колах радикальної української інтелігенції. Скажімо, Олена Пчілка згадувала, як Іван Білик іще з рукопису читав у їхній родині першу половину роману «Хіба ревуть воли...», коли приїздив із Житомира до них на Волинь у службових справах, а сам Мирний у листі до Олександри Шейдеман від 7 січня 1889 р. писав про те, що читав повість «Лихі люди» полтавським знайомим. Недаром свого часу Богдан Лепкий висловив таке припущення: коли помічник попечителя Київського навчального округу Михайло Юзефович у своєму меморандумі імператорові Олександру II (цей меморандум став безпосереднім приводом до появи Емського указу від 18 (30) травня 1876 р. про заборону української мови) писав про те, що «сучасне українство есть “ничто иное, как попытка, которой маскируется чистейший социализм”, – так виглядає, наче то він головно Мирного мав на думці. Бо соціалізм в розумінню усяких Юзе-

фовичів, це бунтарство, а Мирний дійсно бунтар. Його ідеологія наскрізь бунтарська». Роман «Хіба ревуть воли...» знали також студенти й гімназисти, хоч за його читання можна було запросто опинитися за дверима навчального закладу з «вовчим білетом». «Хто не згадає зі своїх студентських років отсієї товстенької книжки женеvського видання? – риторично питав Олександр Грушевський у 1918 р. – Вона завсіди кружляла по руках, переходячи від одного до другого: часом, коли було багато охочих прочитати її, треба було кінчити всю за одну ніч. Іноді студенти завозили її з собою на свята додому, й тоді з нею знайомились ширші верстви, починаючи від панночок та сільського вчителя і кінчаючи більш інтелігентними парубками. Ся повість цікавила своєю подвійною привабливістю – талановитого та забороненого твору; вона робила велике враження...» Тільки навряд чи тих щасливців, котрі мали змогу дістати драгоманівську «Громаду» або женеvське видання роману «Хіба ревуть воли...», було аж надто багато, коли навіть такий сумлінний історик української літератури, як Микола Петров, говорив про роман Мирного з чужих слів.

Крім того, Мирний не був схильний афішувати свою творчість, а тим паче своє життя. Так, у 1890 р. Омелян Огоновський сповіщав його: «Незабаром стану писати про Ваші повісті в моїй історії русько-української літератури. Рад би я сказати дещо про Ваше життя, та кажуть мені, що Ви не бажаєте надрукування своєї життєписі, та навіть противні такому писанню». На це Мирний відповів: «Про своє життя не подаю Вам ніякої звістки, бо думаю, що не в йому вага й сила, а в тих працях, що до сього часу появилися у світ або ще коли-небудь появляться. Лермонтов про се гаразд колись сказав: “Поет! что в имени твоём?..”». І тут, і деінде Мирний дарма приписував ці слова Лермонтову – насправді це трохи неточний початок поезії Пушкіна «Что в имени тебе моем?..», якою той відповів на прохання знаменитої красуні Кароліни Собанської вписати своє ім'я в її альбом. Але суть справи від цього не змінюється. До кінця життя Мирний не бажав розкривати таємницю власного імені. Здається, тільки двічі він порушував це тверде правило. Уперше – коли у квітні 1892 р. після закінчення вистави «Лимерівни» на прохання публіки вийшов на сцену. Другий раз псевдонім «Панас Мирний» було розкрито наприкінці 1913 р. в київському тижневику «Спутник чиновника», де з'явилась коротка інформація «Юбилей А. Я. Рудченко», та в схожому повідомленні, надрукованому на шпальтах газети «Полтавский голос» від 29 жовтня цього ж таки року. Але навіть після цього Мирний залишався «напівміфічною істотою». Принаймні восени 1915 р. трапилась одна доволі химерна історія. Тоді жандармерія активно розшукувала нашого письменника разом з відомими діячами українського революційного руху Михайлом Гаврилком, Володимиром Дорошенком, Теофілом Меленем, Володимиром Старосольським, Володимиром та Миколою Шухевичами, Іваном Джиджорою, Порфириєм Буняком, Андрієм Жуком, Володимиром Винниченком, Володимиром Левинським та Левом Ганкевичем. 20 листопада помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління писав кобеляцькому повітовому справникові: «Згідно з отриманими даними, згаданий у моєму листі від 13 листопада цього року (№ 2234) видатний діяч українського руху Рудган, якого агентура за прізвищем називає Рудченком, літературний псевдонім «Панас Мирний»..., перебуває в цей час десь у Полтавській губернії і живе на нелегальному становищі. Повідомляючи про це, прошу Вас розпорядитися про розшук у дорученому Вам районі названої вище особи, а про наслідки прошу мені доповісти»¹. Тим часом дійсний статський радник (цивільний генеральський чин), кавалер п'яти орденів, начальник першого відділу Полтавської казенної палати Афанасій Якович Рудченко, що виступав у літературі під прибраним ім'ям Панас Мирний, був одним із найповажніших чиновників на всю губернію.

Словом, Панас Мирний став відомий широкому загалу вже після смерті – за доби Українського Ренесансу 1920-х рр. Відтоді з'явилися десятки видань його творів, загальний

¹ Тут і далі російськомовні тексти подаю у власному перекладі. – Авт.

наклад яких уже наприкінці 1960-х рр. перевищив чотири мільйони примірників, їхні переклади англійською, болгарською, литовською, російською, словацькою, французькою, чеською та іншими мовами, численні присвячені Мирному академічні та науково-популярні праці тощо. В історії літератури він посів своє місце класика українського реалізму.

* * *

Панас Мирний (справжнє ім'я – Афанасій Якович Рудченко) народився 1(13) травня 1849 р. в Миргороді в сім'ї дрібного чиновника – бухгалтера повітового казначейства, колезького реєстратора Якова Григоровича Рудченка. У подружжя Рудченків Панас був третьою дитиною. Батько майбутнього письменника походив з родини простого козака, який брав участь у війні з Наполеоном 1812 р., зумів дослужитися до чину прапорщика, а повернувшись на рідну Полтавщину, придбав собі невеликий маєток у селі Біликах Миргородського повіту. Мати – Тетяна Іванівна Гординська – донька місцевого колезького реєстратора. Свій рід вона виводила від заможного грека, який брав участь у Семилітній війні (1756—1763). За словами самого Мирного, цей чоловік, «що й прозавсь Трековим, мав штабс-капітанського чина і за свою службу був нагороджений землею і кріпаками». Батько письменника здобув освіту в Миргородській повітській школі, а 1841 р., вісімнадцятилітнім, став служити в місцевому казначействі. Родина Рудченків мала 60 десятин землі й чотири сім'ї кріпаків, які жили на своїх ґрунтах. Як згадувала ровесниця Мирного Олена Пчілка: «Обставини хатнього життя в сім'ї Рудченків, як і в нашій, були суто українські. Я не пригадую, щоб мати Панасова, Тетяна Іванівна, говорила до дітей інакше, як по-українському, не через яку-небудь ідейну тенденцію, а просто через те, що і в панських повітових сім'ях, не дуже багатих, жилося простенько, можна сказати, серед народної течії української. Отже, діти виростили в близькій товаристві слуг, на лоні простого українського життя. Тим-то українське слово, українська пісня, українські звичаї оточали й П. Рудченка змалку. Часто заходили і в їх господу кобзарі, лірники; вони грали дітям «Чечітку», «Щиглика», а всім – пісень поважніших». Те, що діти Рудченків були близькі до простого люду, справило дуже помітний вплив на їхній світогляд і виразно позначилось на творчості Панаса Мирного. Досить згадати хоч би бабу Оришку – один з «вічних» образів мирнівської прози, що в амплуа носія народної мудрості фігурує в цілій низці його творів: «Хіба ревуть воли...», «Замчище», «Визвол», «Голодна воля», «Батьки», «Казка про Правду та Кривду». Прототипом цього образу стала матирина кріпачка Орина Костянтинівна Батієнко, котра гляділа не тільки Панаса, але й старших дітей – Івана та Олександру, і молодших – Луку та Юрася. Сам Мирний у нарисі «І. Я. Рудченко» згадував, що в їхньому дворі жило «дві дівки та удова Оришка з невеличким сином Василем. Окрім сього, був ще одноліток Василів – Андрій-сирота... вдова Оришка була за няньку невеличкого Вані, а Василь і Андрій – його першими товаришами, з якими йому доводилося (звісно, залюбки) і коло овечат ходити, і в усякі іграшки грати, а зимою, зарившись у просо на кухонній печі, вислухувати казок, що розказувала няня Оришка...». Отож, початок мирнівської «Казки про Правду та Кривду» має виразно автобіографічний характер: «Ми, малі діти, страх як любили казки! Зимньої пори, як насуне та довга та предовга ніч, заберемося на піч у тепле просо або жито, з одного боку гріє й з другого парить, гарно так, – і раді слухати бабусю хоч до самого білого світу...» Бабуся – це не хто інший, як «вдова Оришка», та й діти – трійко хлоп'ят і дівчинка («я, Івась білоголовий, Пріся мишаста та Грицько меткий»), котрі слухають її розповідь, так само впізнавані: «я» – сам письменник, «Івась білоголовий» – Іван Білик, «Пріся мишаста» – сестра Олександра, а «Грицько меткий» – або син Оришки Василь, або сирота Андрій. Звісно, у «Казці про Правду та Кривду» фантазія письменника перетворює ще досить молодую жінку (в 1851 р. Орині Батієнко було всього 40 років) на стару бабусю, а от усе інше – точно збігається: і довгі зимові вечори, і

дітлахи, які лежать на печі, зарившись у тепле просо, і народні казки, що так глибоко западали в дитячі душі.

Батько письменника був чоловіком старосвітським і тримав своїх дітей у великій строгості. Про його погляди на життя, мабуть, найкраще свідчить складена 7 жовтня 1890 р., незадовго до смерті, духовна, в якій він найперше заповідав дітям, невісткам та онукам «страх Божий, як початок усякої премудрості, а ще – синівську пошану до їхньої матері й бабусі, турботу про її старість, а також мир, любов і добру злагоду між собою. Синам та онукам моїм заповідаю служити вірою і правдою російському цареві та нашій дорогій Вітчизні – на користь рідного народу, доньці ж моїй, невісткам і онучкам заповідаю бути такими ж вірцевими дружинами й матерями, якою впродовж усього свого життя була моя дружина – найкращий друг цілого мого життя». Біблійна наука, згідно з якою «початок премудрості – страх перед Господом» (Книга Псалмів 110(111): 10), була основою батькового світогляду. Міркування на цю старозаповітну тему не раз зринатимуть і у творах Мирного. Чому людина так часто зазнає катастроф на бурхливому житейському морі? – думає герой оповідання «Народолюбець». А це тому, що піддається ідеальним поривам, не тримається міри, «золотої середини»: «не здерже чоловік свого замаху, не вкоротча заміру – і полетів сторч головою! Ні, історія не йде шкереберть, вона не робить перескоків – вона плазує тихо, помалу, як мала дитина, але рівним шляхом і рівною ходою. Коли б мене спитали, який шлях вибрати чоловікові, котрий от, приміром, як я, оснастив, осмолив свій корабель і хоче спускати на море, я б йому спершу всього заспівав би слова колядки: «Ой не їдь, синку, поперед війська, / Не зоставайся позаду війська, / Держись війська середнього...» Золота середина! Золота середина – перше усього!» Слова з пісні «У неділю рано всім загадано...» не лише стають тут утіленням ідеї «золотої мірноти», а й віддзеркалюють «еволюціонізм» як принцип життя і окремої людини, і всього суспільства. Це – повна підлеглість людини обставинам, законам життя, його «розумові», яка робить її невразливою. І навпаки, підлеглість ідеальним поривам, «дурному серцю» – запорака життєвих поразок і катастроф. А на практиці «золота мірнота» часто означала те, що передають українські приказки: «Покірне телятко дві матки ссе» або «Тихше їдь, далше будеш». В оповіданні «П'яниця» батько, дуже схожий на Якова Григоровича Рудченка, виряджаючи сина на службу, каже: «Знай, сину... покірне телятко дві матки ссе! Не дивися ти на других, що дуже бришкають угору... Такі завжди тратять своє. Тихше, кажуть, іди, далі будеш. Так і тут». Можливо, для Панаса Рудченка, який перегодом зробить блискучу кар'єру й зуміє добре ладнати з будь-яким начальством, така життєва мораль чимало важила, але для письменника Панаса Мирного вона була неприйнятна. Ті герої Мирного, що їх можна трактувати як його alter ego², і своїми роздумами, і своїми вчинками заперечують її. Вони – бунтарі. Сергій Єфремов мав усі підстави стверджувати, що Мирний найбільше дорожив «правом на бунт, можливістю стати проти свого «державця»... Сили були занадто нерівні – він це знав, кінець бунту наперед визначено, загинув безпечно, – але спокушала принадно вже сама можливість сказати в вічі авторитетові, чого він вартий, зректися послуху й самому спробувати по-своєму і незалежно впорядкувати своє життя». Про це красномовно свідчить і поезія Мирного, і роман «Хіба ревуть воли...», і драма «Лимерівна» та, мабуть, найбільше – містерія «Спокуса», де письменник пробує трактувати бунт як прояв людської екзистенції. Можна сказати, що в апокрифічному сюжеті про гріхопадіння Мирний розробляє ту саму проблематику, що знайде перегодом свій класичний вираз в «абсурдній людині» Альбера Камю, найвиразніше втілений французьким екзистенціалістом у сюжеті старогрецького міфа про Сізіфа.

Малий Панас відзначався тихою, миролюбною і замкнутою вдачею. Його старша сестра Олександра згадувала, що він любив самотність, був «дуже мирний, колотнечі не терпів: одразу ж тікав геть». Таким самим запам'ятала його й Олена Пчілка вже на ту пору, як їхні родини

² Друге я (лат.).

мешкали в Гадячі: «Малий Панас... пригадується мені яко хлопчик дуже тихої, лагідної вдачі; в дитячому товаристві... держався більше осторонь; сяде, було, собі над горою і дивиться на той широкий краєвид, що одкривався йому з гори». Та й сам письменник був свідомий того, що має вдачу скоріше «пасивну», ніж «бойову». Відтак замкнутість на собі, відлюдкуватість деяких героїв-дітей у творах Мирного, найперше Чіпки, можна сміливо трактувати як автобіографічну рису. Зрештою, Мирний залишався таким усе життя. Люди, котрі багато років добре знали письменника, стверджують це в один голос. Наприклад, Григорій Коваленко писав: вдача Мирного була «надзвичайно лагідна, скромна, тиха, добра». Він мав неабияку схильність до самотнього життя, а примітною рисою його творчості став, за словами Єфремова, «літературний анахоретизм». Попри те, що письменник повсякчас і дуже енергійно підкреслював суспільну значущість літератури, її реалізм, свою власну творчість він розумів не тільки як віддзеркалення життя чи спробу змінити його на краще. Коли в оповіданні «П'яниця» Мирний порівнює самотника-скрипалю Івана Микитовича, котрий багатьма рисами нагадує самого автора, з павуком-ткачем, який «тче з своєї тонкої павутини дивні кола сітин», це свідчить, що письменник чудово розуміє ілюзійність мистецтва, зокрема й літератури, те, що воно є свого роду *creatio ex nihilo*³ або принаймні «творення із себе самого». А крім того, це втіха. У листі до Якова Жарка від 20 грудня 1898 р. Мирний признавався: «А то – по правді Вам кажу – писав я, пишу і буду писати тільки тоді, як є зайвий час, і через те, що це втішає мою душу...».

Навесні 1857 р., коли Панас почав навчатися в міргородській парафіяльній школі, батька перевели на посаду повітового скарбничого в Гадяч – невелике провінційне містечко на п'ять тисяч мешканців, яке за часів Івана Брюховецького було столицею Гетьманщини (недаром у романі «Хіба ревуть воли...» воно дістає назву Гетьманського). Через рік до Гадяча переїхала й уся родина Рудченків. Тут Панас продовжив своє навчання, на цей раз у місцевому повітовому училищі, де раніше навчався його старший брат Іван, а ще раніше – Михайло Драгоманов. Учився Мирний дуже старанно – у свідоцтві, виданому йому після закінчення училища, сказано:

«Учень 3 класу Гадяцького повітового училища Афанасій Якович Рудченко, син колезького асесора, хлопець тринадцяти років, навчався з 4 серпня 1858 року до 18 червня 1862 року в Гадяцькому повітовому училищі й пройшов у ньому повний курс навчання. Під час перебування в училищі мав похвальну поведінку. У навчальних предметах виявив такі успіхи: 1) в Законі Божому відмінні; 2) в російській мові відмінні; 3) в арифметиці відмінні; 4) в геометрії відмінні; 5) в історії відмінні; 6) в географії відмінні; 7) в каліграфії відмінні; 8) в малюванні та кресленні відмінні». Оце й уся офіційна освіта. Інші знання Мирного, зокрема з ділянки літератури, – наслідок його власних зусиль. Через десяток літ Іван Білик, порівнявши погляди на поезію Шевченка професора Львівського університету Омеляна Огоновського з поглядами Мирного, напише Драгоманову: «Мій брат пройшов усього 3 класи Гадяч-університету, а, правда, його погляд на Шевченка, по-моєму, геніальний порівняно з поглядом доктора словесності Огоновського». Мабуть, у цьому присуді забагато полемічного запалу, але в одному Білик не помилявся: Мирний мав ґрунтовні знання і вмів мислити оригінально та глибоко. Зокрема, уже під час навчання в «Гадяч-університеті» він читав твори Шевченка, Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Гоголя, Тургенєва, Толстого, Островського, а також газети й журнали, які міг знайти в заснованій 1861 р. гадяцькій громадській бібліотеці: «Основа», «Современник», «Русский вестник», «Отечественные записки», «Русское слово», «Московские ведомости», «Русский художественный листок», «Драматический сборник» тощо. Під час навчання в училищі Панас Мирний (про це сказано в написаній наприкінці 1860-х рр. поезії «Не раз я сам себе питав...») починає і сам складати вірші. Судячи з того, що перший відомий вірш Мирного «Писал в суде я, все писал...», датований 22 січня 1864 р.,

³ Творення з нічого (лат.).

написано по-російському, його шкільні віршовані спроби були російськомовні. З плином часу Мирний забув про них. Принаймні вже в літньому віці письменник відносив початок своєї літературної праці до 1863 р. Саме так він казав друзям та колегам у 1913 р. під час святкування п'ятдесятилітнього ювілею своєї службової діяльності, яку розпочав 28 жовтня (8 листопада) 1863 р., ставши «канцелярським служителем» у Гадяцькому повітовому суді. Звісно, юнак, так само, як і його старший брат, залюбки навчався б у гімназії, але коштів на продовження синами освіти в батька не було. Крім того, Яків Григорович Рудченко, як і батько героя оповідання «П'яниця», «викохавшись у чиновних звичаях, нічого кращого не бажав у світі, як бачити своїх дітей такими ж чиновниками, як і він сам...». Відтоді чиновницька служба Мирного буде тривати аж до самісінької смерті – 57 років. І стільки ж – щоправда, з чималими перервами – триватиме його літературна творчість.

Панас Мирний почав займатися літературою за вікопомного часу «великих реформ» у Російській імперії, тієї нетривалої «весни» початку 1860-х рр., позначеної не лише ліквідацією кріпосного рабства – подією, яка круто змінила долі мільйонів людей, але й істотною лібералізацією життя взагалі. На українському ґрунті ця лібералізація мала яскравий національний колорит, особливо характерний для «громадівського» руху. «Під подихом визвольничих ідей» проходило і формування Мирного-письменника. З огляду на те, що він іще в юності звик по-народницькому сприймати Україну передовсім як «селянський край», емансипація селянства в його пізнішій творчості, за словами Єфремова, «стала взагалі за вихідний пункт усього світогляду, за масштаб, яким він міряв і який прикладав до оцінки взагалі громадського життя на Україні». Зрештою, така риса характерна для українських письменників-народників. Наприклад, Микола Петров мав підстави стверджувати, що центром, довкола якого обертається вся творчість Нечуя-Левицького, є український народ до емансипації та після неї. Але якщо інші письменники (як не брати до уваги кількох образків Олександра Кониського, таких, як «В день святої волі») у своїх творах майже не звертали уваги на сам момент приходу «волі», то для Мирного – це найважливіша подія всієї української історії. Коли говорити про мирнівську структуру часу, то реформа 1861 р. стає для письменника чимось на взір Різдва, тобто тією епохальною подією, яка розриває продиктовану самим селянським способом життя колову модель часу й надає йому лінеарності. Відтак навряд чи помилимося, коли скажемо, що Панас Мирний є перш за все найбільшим українським письменником-аболіціоністом.

Колись Григорій Коваленко цілком слушно наголошував на тому, що Мирного «виховали роки шестидесяті, але не безпосереднє (бо тоді ще Панас був малий), а при допомозі старшого брата Івана». Справді-бо, талановитий і енергійний Іван Рудченко – товариш Михайла Драгоманова відтоді, як сім'я переїхала до Гадяча, де мешкали й Драгоманови, чоловік, близький до провідних діячів полтавської та київської «громад» – був щиро захоплений ідеями «шістдесятників». Через багато літ, згадуючи про духовні пориви братової юності, які віддзеркалювали самісіньке єство українського «народолюбства» 1860-х рр., Мирний напише: «З прихильністю до лиха меншого брата [селянина] і жадобою допомогти йому позбутися лиха тоді ото піднялося і народолюбство, а на основі його і національні питання, що в нас на Україні самі по собі визначались уже через те, що народ говорив іншою від росіян мовою і мав яскравий доказ в своїй історії, як колись боровся за свою волю та права. Не будемо вгадувати, куди серце й душа хилили думки молодого Івана Яковича. Козача кров батьків, змішана з гарячою грецькою кров'ю, прудко бігала по жилах і примушувала битися молоде серце любовою до свого краю, до свого знедоленого народу, а чудовні казки та голосні пісні, що пестили змалу його дитинячу душу, нахилили його до рідної мови. З гарячим запалом молодого завзяття він кидався на все, що краще виявляло життя народне: йому любі були його звичаї і обичаї, його мова, одежа, усі нащадки його творчого духу: поговірки, казки, пісні. Усе те він вибирав та записував, а творчий дух, що лежав у його душі, підбурював і самому до того пристати, і свого чого-небудь додати до отих нащадків народного творчого духу». Тут легко добачити і питомо народниць-

кий «ідеалістичний демократизм», і українофільство, і відчуття втрати зв'язку з народом, що має своїм наслідком, сказати б, інтелектуальне «ходіння в народ», спробу зблизитися з ним, пізнати його, а разом і самого себе. Білик, як згадувала Олена Пчілка, приїздить «з Полтави до Гадячого в показному українському вбранні – в свитці, червоному поясі, в шитих сорочках, що мережала йому його сестра», починає активно збирати пам'ятки українського фольклору та етнографії. Перегодом він видасть у Києві два випуски збірника «Народные южнорусские сказки», а в 1874 р. – присвячені Драгоманову «Чумацкие народные песни». Білик стає дописувачем «Основи», сам пробує сили в поезії. У його «Запримітках» за 1862—1863 рр. можна знайти найрізноманітніші матерії: від конспектів статей «Две русские народности» Миколи Костомарова, «Схоластика XIX века» Дмитра Писарева та «Любовь и нигилизм» Олександра Гієрогліфова до різдвяних і великодніх віршів, віднотованих з рукопису кінця XVIII ст. І весь оцей, як казали в старовину, «ліс речей» (*silva rerum*) віддзеркалює світогляд передової людини «доби емансипації», зокрема її «українські ідеали»: любов до історії та культури рідного краю, національну романтику, прагнення волі та щастя для знедоленого народу. Ці настрої ще більше міцніють з лютого 1865 р., коли Білик звільняється з чиновницької служби, переїздить до Києва й, мешкаючи на квартирі Драгоманових, починає підготовку до вступу в Університет св. Володимира. Тут він, за словами Мирного, опинився в колі «освічених українців: Антоновича, Драгоманова, Житецького, Лисенка, Старицького і інших, що з щирим серцем одгукнулися на жадання молодого юнака, на поривання його душі до освіти та праці на користь своєму краю і всякими засобами допомагали йому з'ясувати національне питання і свої відносини до його».

То вже пізніше, десь від квітня 1878 р., коли Іван Рудченко стане начальником відділу канцелярії київського генерал-губернатора, а надто після свого переїзду до Санкт-Петербурга в 1885 р., він зречеться ідеалів юності, зокрема й українофільства (коли під час його служби у Варшаві до нього звернувся один земляк з рекомендацією від Олександра Кониського, Рудченко холодно й зверхньо відповів: «Скажите Конисскому и прочим украинофилам, что мой пост не позволяет мне иметь с ними ничего общего»). Він зробить блискучу кар'єру, стане членом ради Міністерства фінансів, переконаним монархістом, друкуватиме статті в суворинській газеті «Новое время», яка була ледь не синонімом сервілізму, безпринципності й ренегатства, а крім того, посідала виразну антиукраїнську позицію. Рудченко розгубить увесь свій юнацький радикалізм. Уже незадовго до смерті, у лютому 1905 р., під враженням від початку Першої російської революції, він напише Мирному: «Теперішній напівбезумний лібералізм, якщо його не загнудає Земський Собор, може довести Росію до пугачовщини й коліївщини... Не знаю – кому від цього краще буде. А мені – помирати пора... Повернення в дотатарські часи навряд чи приємне Богу й корисне для цивілізації, на якій би мові вона не відбувалася. Пам'ятайте про це!» Та й на українську літературу він буде тепер дивитися з неабияким скепсисом. У цьому ж таки листі він напише: «Я, на жаль, і раніше, і тепер не вірив і не вірю у *всебічний* розвиток малоруської літератури: її межі та значення – для *хатнього вжитку*...» Може, Білик дійшов цього висновку самотужки, а може, тільки повторив відповідні думки Миколи Костомарова, Миколи Дашкевича або свого колишнього кумира Михайла Драгоманова, який так само вважав, що великі письменники навряд чи з'являться в українській літературі навіть через сотню років. Так чи так, коли Панас Мирний десь у 1905—1906 рр. писав: і досі є «чимало своїх-таки мудраків, що, забувши, якого вони роду і плоду, негують своєю рідною мовою, пророкуючи їй короткий вік, доки прості люди просвітаються наукою і одкинуть тоді свою мову як нікчемну...» – ці слова можна трактувати як пряму полеміку зі своїм старшим братом. Тим часом духовне зростання Мирного від початку 1860-х до середини 1880-х рр., тобто якраз тоді, коли він найактивніше виступав як письменник, відбувалося під вирішальним впливом Івана Білика. Саме Білик прищепив Мирному ідеї народницького українофільства, зазнайомив із соціалістичними ідеалами в їх драгоманівській версії, із засадами «реальної» естетики, виступив у ролі критика, редактора та співавтора цілої низки творів – словом, як казав Єфремов,

«був його вірним alter ego». Це аж ніяк не означає, що Панас Мирний є «творивом» Івана Білика, але навряд чи без Білика Мирний став би таким, яким ми його знаємо. Принаймні не підлягає сумніву, що саме старший брат підштовхнув молодшого до літературної праці.

У 1863 р. Панас, так само як і брат, заводить собі зошит, куди записує народні казки, пісні, прислів'я, конспектує історичні примітки до Пушкінової «Полтави» тощо. У цьому ж таки році, якраз тоді, коли міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Валуєв видав секретний циркуляр, в якому було сказано, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может», він укладає словник української мови. Письменник буде збирати уснопоетичні пам'ятки й перегадом. Та й свої власні поезії Мирний не раз майстерно стилізував під народну пісню: «Ой залетів соколونько / На чужую сторононьку, / На чужую сторононьку / На крутую та гіроньку. / Та й заквилив соколонько / До схід сонця ранісінко...» «Мирний, – слушно зазначав Сергій Єфремов, коментуючи цю поезію, – як знавець народної пісні, добре засвоїв її форму, її технічні засоби та типові звороти і в своїх наслідуваннях поводитьсь все ж вільно, невимушено, з тією грацією, що й народній пісні такого надає чару». Але, мабуть, іще частіше Мирний-поет наслідує Тараса Шевченка, якого він просто обожнював і знав майже всього напам'ять. Недаром свій перший вірш українською мовою «Мучить, давить моє серце...» Мирний написав на треті роковини смерті Шевченка 26 лютого 1864 р. Юний поет здебільшого просто імітував манеру Шевченка, ідучи, зрештою, у загальному річищі української поезії 1860-х рр. На взір Шевченка Мирний пише свої «сни», «молитви», романтизує Гетьманщину (поема «Дорошенко»), змальовує ідилічний образ України-раю в поезії «Такая їх доля». Переважна більшість поезій Мирного так ніколи й не підведеться з «прокрустового ложа» Шевченкової поетики.

Левову частку своїх поезій Мирний написав у ранній період творчості – упродовж 1860-х та початку 1870-х рр.

Перегадом він буде досить скептично поціновувати не лише власну поезію, але й поезію як таку. Наприклад, 1885 р. в одному з листів до Цезаря Білиловського Мирний прямо казав: «Вірші писати, і тільки вірші – це іграшка, забавка». Мовляв, у юності я й сам писав вірші, та «тільки мені і користі з того, що, здається, завдяки тому моєму віршуванню я став краще писати прозою». І все ж Мирний писав поезію до кінця своїх днів. Це були дуже різні твори: за мотивами, жанрами, стилістикою. Зокрема, у Мирного є чимало поезій громадянського звучання. Так, десь на початку 1870-х рр. він написав віршоване «Братерське вітання провансальцям від рідних їм по долі українців» – послання до «фелібрів» (Фредерік Містраль, Жозеф Руманіль, Теодор Обанель, Жан Брюне, Поль Жієра, Ансельм Матьє, Альфонс Таван), які мали на меті відродження провансальського письменства. У цьому посланні виразно лунає мотив «lux in tenebris»⁴ (Євангелія від св. Івана 1: 5), за допомогою якого поет висловлює свою віру в кращу долю обох народів: «Не за горами-то вже сонце правди / І незабаром займеться, над нами сходе світ!» А поруч із цим – численні любовні вірші, частина з яких позначена впливом «Книги пісень» («Buch der Lieder») Гайнріха Гайне. Деякі з цих поезій досить оригінальні й сильні за образністю. Варто пригадати хоч би початок мініатюри «Як лебідонька – на волос...» («Як лебідонька – на волос, / Як та скрипочка – на голос, / Мов те яблучко – на личко / Моя Галя невеличка!») або рядки з дев'ятої поезії циклу «Коломийки»: «Як той чернець старий та літній, / Я наложив на серце схиму... / Чим більше мушу я радіти, / Як ти, моя єдина, в йому?» Тут, за словами Єфремова, яскраво змальовано «настрій анахорета в коханні, однолюба, що почуває глибоко й сильно». А крім того, образ «схими» надає кохання особливості безплотності, сказати б, перетворює «амор» на «агапе» – риса, яка знайде своє, може, найяскравіше втілення в любовній ліриці Павла Грабовського, зокрема, в його образку «Жіноча душа»: «Гасне зірка найясніша, / Ангел ангела втіша...» Чимало цікавого є й у мирнівській

⁴ Світло у темряві (лат.).

поезії в прозі. Наприклад, шістнадцята поезія циклу «Думки» (1869—1870), загалом присвяченого темі кохання, розгортає мотив, як сказав би психоаналітик, «маски» й «самості», надаючи йому не лише екзистенційного, але й національного та соціального звучання. «Чи можна тепер ходити по світу, не надівши на пику якої-небудь марюки: покорності усякій московській воші, віри без Бога, любові без серця?.. – риторично питає поет. – Що хоче Москва од мене, од других? Закаляти душу нечистими плямами і намазати їх крейдою – любезністю, затьмити в серці самий найдорогший, самий найлюбіший образ матері і оддати саме серце на потіху хижої птиці – орлові, що звив своє гніздо на царській короні?.. Боже мій, Боже мій! Чи люди подуріли, чи я здурів? Прочують яку-небудь глибоку думку, що ученим оком прозирає у глибину землі, у вишину неба, – кажуть: безбожник; підглядають у серці затаєнну добру поміч своєму брату-поселянину – кричать: бунтовщик!.. Чи можна, питаю, буде ходити по світу без марюки на пиці?».

Крім оригінальних віршів, перу юного Мирного належить ціла низка перекладів з російської літератури. Він перекладає поезії Кондратія Рилєєва («Невольник»), Олександра Пушкіна («Русалка», «Я пережив мої надії...»), Михайла Лермонтова («Смерть», «Коли я повезу в чужину...»), Афанасія Фета («Офелія», «Мелодія», «На зорі не буди ти її...», «Я жду... Соловейко щебече...»), Олексія Плещеева («В степу», «Питання»), Миколи Огарьова («Дорога»), Олексія Апухтіна («Весна надворі... Почалися посіви...»). Увагу Мирного-перекладача привертає здебільшого любовна, медитативна та пейзажна лірика. Прикметно, що він не переклав жодної поезії Миколи Некрасова, чия «Муза мести и печали» була на ту пору дуже популярна. Можливо, нехить до громадянської лірики Некрасова почасти була обумовлена неприхильною оцінкою цього поета з боку Тараса Шевченка.

Отож, літературна творчість Панаса Мирного розпочиналася з поезії. Саме в ній знайшла своє втілення юнацька жага збагнути сенс життя, пізнати самого себе, позбутися відчуття екзистенційної порожнечі – весь той комплекс думок і почуттів, про які Мирний писав у своєму щоденнику. Він починає вести його 25 квітня 1865 р. – спершу по-російськомu, а вже невдовзі (29 квітня) – чистою українською мовою. Уже сама ця зміна мови щоденника свідчить про ті складні пертурбації, які відбувалися в душі юнака, про те, що Сковорода називав «народженням внутрішньої людини»: чиновник Панас Рудченко, який у канцеляріях до кінця життя «балакав завжди мішаною мовою», стає українським письменником Панасом Мирним. Профанний та сакральний світи починають значною мірою структуруватися різними мовами, а саме життя юнака досить виразно роздвоюється. З бігом часу це роздвоєння ставатиме все більшим і більшим. Перегодом деякі коментатори, зокрема, Григорій Коваленко, Сергій Єфремов, Борис Якубський, Юрій Лавриненко та інші, енергійно підкреслюватимуть цю обставину, наголошуючи на радикальній розбіжності життя і творчості письменника, на ледь не самостійному існуванні двох індивідуальностей: Панаса Рудченка й Панаса Мирного. Інші, як, наприклад, Євген Кирилюк чи Борис Антоненко-Давидович, будуть заперечувати дихотомію «внутрішньої» та «зовнішньої» людини в особистості письменника, підкреслюючи цілісність його натури. Та в усякому разі, роздвоєння існувало. Воно знайшло свій вияв і на сторінках щоденника. Досить пригадати хоч би пройняту шевченківським богоборством тираду: «А ти, Бог розпроклятий, коли ти оддаєш одного чоловіка на волю другого!!!» – таку далеку від патріархальної моралі з її засадою: «Початок премудрості – страх перед Господом...» Уже значно пізніше, згадуючи про те, що саме спонукало його до літературної праці, Мирний напише: «Ні, не слава... поривала мене в мої молоді літа до роботи. Моє невеличке серце ще змалечку пестила любов до тебе, мій обездолений краю, і вона оповила мою душу чарівними снами і підбурювала думки до роботи. Наче дрібні ластівки, вилетіли вони з моєї голови і щебетали мені голосні пісні про давню давнину, як колись наші діди билися з ворожою силою за правду та волю. Зачарована тими боями та здивована лицарським змаганням, моя душа рвалася до діла, бажаючи хоч чим-небудь невеличким прислужитися тобі, мій рідний краю!»

Не менш важливою спонукою було також прагнення стати в обороні «струджених та обтяжених», зокрема безталанних жінок. З одного боку, це можна розглядати як данину українській літературній традиції, в якій сюжет про скривджену долею та людьми дівчину належав до розряду сталих виражальних засобів («Сердешна Оксана» Квітки-Основ'яненка, «Катерина», «Наймичка», «Лілея», «Відьма», «Варнак» Шевченка, «Одарка» Марка Вовчка), з другого – як віддзеркалення характерної для 1860-х рр. проблеми жіночої емансипації. Так чи інакше, героїнею першої поеми Панаса Мирного «Безталанна» стає повія. Поема «Безталанна» не збереглася. Зате збереглася датована 1865 р. чернетка «повістини у віршах» під назвою «Продана», в основу якої покладена розповідь повії на ім'я Христина про своє життя, а власне про те, як вона «почала торгувати тілом і душею» (схожу історію чотирнадцятирічний письменник занотував і в своєму щоденнику 6 травня 1865 р.). Ці ранні поеми Мирного можна розглядати як «прообрази» роману «Повія» (недаром навіть ім'я героїні поеми «Продана» таке саме, як і ім'я протагоністки роману). У січні 1866 р. Панас Рудченко у зв'язку з проведенням фінансової реформи змушений був покинути рідний Миргород і переїхати до Прилук, куди його призначили на посаду письмоводителя місцевого скарбництва. Розпочинається прилуцький період життя письменника. Мирний продовжує писати поезії, збирати народні пісні та казки, пробує сили в драматургії – про це свідчить уривок з п'єси про Василя й Марусю, появу якого можна віднести до 1866—1867 рр. Змальований тут образ сироти Василя буде розвинутий пізніше в драмах «Лимерівна» та «У черницях». Служба в Прилуках – час майже повної самотності Мирного. «...Не життя мені в Прилуці, – писав він Біликові в серпні 1867 р., – хочеться вирватись і покинути скверний город з його поганим людом, з його гидким чиновничеством». Цей намір завдяки клопотам батька невдовзі вдалося втілити в життя: у вересні 1867 р. письменник знов опиняється в Миргороді на посаді помічника бухгалтера повітового скарбництва. На цей раз він буде мешкати в рідному місті аж до 1871 р. Жити й працювати тут було значно комфортніше, хоч загалом атмосфера в Миргороді навряд чи відрізнялася від атмосфери Прилук. Її чудово передає початок одного з ранніх незавершених оповідань Мирного під назвою «На охоті»: «Нема, здається, у світі сумніших міст, як наші повітові міста. Життя не то що громадського, але й трохи похожего на людське, нема. Все те даліше своєї хати, далі свого городу, далі свого поля не баче, не знає і знати не хоче; чутно одні господарські та хатні турботи та клопоти і другого питання не чутно. Все, що виходє з цього життям обведеного кола, не має тут ніякої ваги, лічиться за не знать що, за те, що тут кажуть, ум за розум заходє... Нудно живеться!» Це – варіація на гоголівську тему «нудьги-скуки», яка знайшла свій класичний вираз у завершальній фразі «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»: «Скучно на этом свете, господа!» І в Гоголя, і в Мирного картина миргородського життя виростає до символу екзистенційної нудьги. На противагу такому життю Мирний пробує створити свій власний паралельний світ. До цього «зробленого раю» входила, зокрема, участь в етнографічній роботі брата Івана, на чіє прохання він збирав казки, включені Біликом до «Народных южнорусских сказок», чумацькі пісні, які ввійдуть до книги «Чумацкие народные песни», а також колядки, щедрівки, петрівки тощо. Крім того, Мирний продовжує писати поезії. Може, найбільшою удачею в цій ділянці були сімнадцять поезій у прозі, які ввійшли до циклу «Думки». Вони привертають увагу і образом Галоньки-України, і епізодичним образом романтичного розбійника – свого роду «префігурацією» Чіпки з роману «Хіба ревуть воли...», і якоюсь особливою екзальтованістю, і смутком, що раз по раз перебігає у справжній Weltschmerz⁵. Цікавим є й сам ужитий тут прийом візи, що його перегадом Мирний зробить основою композиції повісті «Лихі люди». Письменник пробує самотужки вчити французьку мову, продовжує багато читати: Марко Вовчок, альманах «Хата» з творами Шевченка, Гребінки, Щоголева, Куліша, Ганни Барвінок та інших, «Преступление и наказание»

⁵ Світова скорбота (нім.).

Достоевського... Особливе враження справили на нього оповідання Нечуя-Левицького «Бориславська ніч» і його ж таки повість «Дві московки». Уже будучи літньою людиною, у грудні 1904 р., Мирний признавався Нечуєві, що саме ці твори значною мірою й підказали йому життєву дорогу: «Наче хто бризнув цілющою водою на моє серце і зацілював болячі виразки, що в йому нили! Наче ясне сонце, роздерши чорні хмари, виприснуло на волю і залило увесь світ своїм яскравим сяєвом, освічуючи непримітну серед людського життя стежечку і вказуючи мені на неї як на той шлях, яким треба простувати... І я пішов по тому шляху...» Отож, якщо вірити Мирному, він став писати прозу саме під впливом Нечуя-Левицького. Так чи ні, але одне з перших оповідань Мирного «Ганнуся», створене десь у 1869—1870 рр., має на собі виразні сліди Нечуєвої манери, особливо помітні в пейзажних замальовках. Ця манера дається взнаки і в пізніших творах Мирного: наприклад, думки Петра Телепня («Лихі люди») під час його мандрівки додому нагадують відповідні враження Марусі Музиківни із «Запорожців». Але в оповіданні «Ганнуся» є вже дещо й цілком мирнівське. Зокрема, бачимо тут інтерес письменника до складних натур, що стане прикметною рисою його зрілої прози. Очевидно, Сергій Єфремов мав рацію, коли стверджував: «Образ героїні цього оповідання з її нервовими переходами од сліз і смутку до божевільних веселощів, з її непорозумілими вихватками і витівками, з її неординарним поведінням, близьким до істерії, — це немовби перший нарис, підготовчий ескіз до далеко глибшої і консеквентно переведеної вдачі Христі в «Повії»». У цей час Мирний починає пробувати сили також у великих прозових жанрових формах. 27 лютого 1870 р. він нотує у своєму щоденнику: «Сьогодні задумав писати одну повістину. Главу вже накомпонував, що буде далі — не знаю. Хочеться мені безталанною долю людську вивести у ній, та не знаю, як то воно вдасться. У мене нетерплячий норов; мені коли б сьогодні почав, сьогодні й скінчив, а так це можна тільки накинути очерки одні, та цілу повість мені і не вдасться, мабуть, ніколи накомпонувати. Скільки вже в мене є початого, та не покінченого? Так і валяється до слухного часу, а коли-то той час прийде, хто його знає? Скоріш море діжде погоди, чим моя робота — кінця».

Приваблює Мирного і драматургія. 12 березня 1870 р. він нотує у щоденнику: «Чи не драма — моє діло, моя робота?... Чи не вона мою душу так тягне до себе, моє серце заставляє пориватися?... Всі думки мої збила умісто і виливає з їх дві форми життя людського...» І тут-таки подає штрихами два образи: старого чоловіка як утілення зла і юної дівчини — як утілення янгольської краси й чистоти. Не підлягає сумніву, що ця спроба написати драму була інспірована Шекспіром, адже за кілька днів перед тим Мирний із захватом читав геніального англійського драматурга: «Читаю Шекспіра. Що за сила слова, що за глибина думки? І це — поет 16 віку? Де ж поети нашого віку, віку чоловіколюбивого, віку цивілізованого? Де вони?...» А далі, ніби сперечаючись із лермонтовським: «Умчался век эпических поэм...» та із засадами «реальної критики», пише: «Ми вже пережили вік пісень, пора за діло, кажуть нам. А візьміть ви пісню Шекспіра. О! глибоко, глибоко вона хвата вас за серце, лле у душу вашу таку несказанну тугу за Ліра, за Отелло і радість за Корделію, Дездемону, Офелію, що ви плачете із приливу нескazanного горя і нескazanної радості. А гамлетівське: будь чи не будь! у кого воно не обзивається у серці при початку якого діла нового, незнайомого, скованого з совістю чоловічою, з його думками, вірою?»

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.